

Nováková, Luisa

Mezi pohádkou, pověstí a povídkou

In: Nováková, Luisa. *Proměny české pohádky : (k historii žánru ve čtyřicátých letech dvacátého století)*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2009, pp. 63-69

ISBN 9788021050266

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/104985>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MEZI POHÁDKOU, POVĚSTÍ A POVÍDKOU

K nejpozoruhodnějším autorům, kteří otevírali v tvorbě pro děti nové cesty a přispěli k zumelečtění soudobé pohádky, a pro něž platí tvrzení o stírání hranic žánrových i věkových, patřili František Heřmánek, Zdeněk Vavřík a Klement Bochořák.

František Heřmánek se ve svých *Pohádkách starého rákosí*¹⁷⁷ pohybuje nejen na hranici žánru, již relativizuje, ale rovněž na pomyslné hranici mezi literaturou pro mládež a literaturou pro dospělé – tu v podstatě ruší docela.

Ostatně tento přístup byl pro Heřmánka charakteristický. Jeho druhá kniha určená mládeži (tematicky čerpající stejně jako *Pohádky starého rákosí* z oblasti jižních Čech, věnovaná osobnosti Jakuba Krčína) *Čertův regent*¹⁷⁸ byla podruhé vydána Československým spisovatelem v edici Klíč¹⁷⁹, nikoli, jak by se snad dalo očekávat, v některé dětské edici nebo přímo ve specializovaném nakladatelství Albatros.

Zařazení *Pohádek starého rákosí* do literatury pro děti a mládež se zdá být v mnoha směrech vnější, přizpůsobení textů dětskému vnímání je totiž minimální. Kromě autorského záměru (bezpochyby vyvěrajícího i z dobové snahy věnovat mimořádnou pozornost dětem) se spojnicí s dětskou literaturou nabízí hledat právě v užití pohádkových (méně pověstových) motivů. Pohádka se navíc promítla i do názvu Heřmánkovy knihy.

Prózy *Pohádek starého rákosí* koření v krajině jihočeských rybníků, v jejím folkloru – lidových pověstech či pohádkách (ačkoli pokud se těch týče, využívá Heřmánek spíše motivů obecně rozšířených), v jeho historii¹⁸⁰.

Bází, z níž knížka vyrůstá, je hluboce prožitý vztah k domovu. Patos tohoto citu je niterný, nevtíravý, umělecky mistrně zvládnutý, schopný oslovit nejen v dobovém válečném kontextu národního ohrožení, ale s nenumenšenou silou i dnes, v době, která má odpor k „velkým slovům“.

K využívání folklorních prvků, ať pohádkových nebo pověstových, přistoupil František Heřmánek dosti volně. Staly se mu předně zázémím, odrazištěm pro vlastní imaginaci.

Právě důsledkem tohoto postupu jsou jednotlivé texty *Pohádek starého rákosí* často obtížně žánrově zařaditelné – všechny ovšem, tu více, tu méně, tendují k povídce.

177 HEŘMÁNEK, F. *Pohádky starého rákosí*. Praha: Českomoravský kompas, 1942.

178 HEŘMÁNEK, F. *Čertův regent*. Praha: Českomoravský kompas, 1949.

179 V Praze 1973.

180 Historičnost se zvláště promítne v prózách o Jakubu Krčínovi. Některé „krčínovské“ příběhy nebo zápletky z *Pohádek starého rákosí* v přepracované podobě nalezneme rovněž v posmrtně vydaném *Čertově regentovi*.

Sbližování s povídkou, a to povídkou navazující na tradice realistické prózy, má za následek nejenom zmíněné nejasné žánrové vymezení. „Vstup reality“ občas v textech na lidové motivy narušuje jasné rozlišení dobra a zla, aspekt s naší folklorní tradicí úzce spjatý. Nejde o porušení výrazné (a nejspíš ani záměrné), přesto prokazatelné. Tak například v rozporu s lidovým chápáním se v úvodní pověsti stává ztráta duše, následek úmluvy s čertem, vlastně vedlejší věci, kladná hlavní postava Poselství po čápech je pytlák apod.

U Heřmánka se tedy setkáváme s jednou z krajních poloh využití pohádky (případně pověsti – také rozdíl mezi těmito dvěma žánry je relativizován¹⁸¹, prvky tradičně chápané jako pohádkové a pověstové se navzájem mísí).¹⁸²

Pověst, pohádka a skutečnost – historie i současnost – rovným dílem tvoří ducha kraje, ducha domova. Zde František Heřmánek dospívá až k mytizaci. Vše je spojeno životním řádem, lidovou tradicí (k níž neodmyslitelně patří i tradice náboženská¹⁸³). A neoddělitelnou součástí ducha domova je poezie.¹⁸⁴

Autor *Pohádek starého rákosí* tak vytvořil texty mnohdy pozoruhodné básnické síly:

„Nastává noc.

V lesním rybníčku je ostrůvek z nánosů, maličký jako dlaň nebo dvě. Nezdá se tak malý, protože okolo roste rákosí. Rozmanitý je ten porost. Rákos, který má chochol jako rytíř na helmici, orobinec, podobný královskému žezlu, a puškovec, který je jako meč hrdiny.

181 Heřmánek, podobně jako Bochořák (viz dále) nebo třeba Dvořáček, zdá se, nepovažoval rozdíl mezi pověstí a pohádkou za významný. Obojí stejně patří ke kraji. V čím obecnější rovině – to neznamená plytčeji – chce autor jeho ducha postihnout, tím méně záleží na vnějším určení místa, osoby, času... Jinak řečeno: Jestliže pověst v autorském zpracování překročí hranici místního vyprávění, vzpomínky, do roviny obecně lidského sdělení, přiblíží se tím zákonitě pohádce, protože pro pohádku je poselství adresované co nejširšímu okruhu recipientů součástí její podstaty. Tehdy se identifikace příběhu s místem, konkrétní osobou, historicky určeným časem nebo událostí stává podružnou – a z hlediska hlavního autorského záměru by nevadilo ani její vypuštění. Podobně pak v pohádce nemusí být nutně na závalu zakořeněnost v historických či místních kulisách – což konečně autorská pohádka mnohokrát dokázala.

182 Za pověst lze považovat Úmluvu s čertem. Regent a hastrman a Hastrmanův dárek mají k pověsti blízko. Historickou povídkou je Regent a zlatoděj a Kněz, který jezdil s kozly. Povídkou jsou také Světýlka, závěrečná Pohádka, která se přihodila a jí předcházející O racku s polovinou křídla – ta se pak pohybuje už na hranici prózy přírodní, do níž patří prokazatelně O Martinu rybáři. Teprve texty zbývající – Poselství po čápech, Kouzelná píšťalka, O studnaři a třech pramenech, Chytrý Filip, Žabí zpěv a Černý leknín – jsou vystavěny s využitím pohádkových prvků, u každého z nich je však jejich zapojení poněkud jiné a i jeho míra je různá.

183 Viz Pohádka, která se přihodila.

184 Na rozdíl od Klementa Bochořáka, jenž v mnohém chápal toto spojení podobně, se však Heřmánek nestylizuje do role lidového vypravěče. Heřmánkův básnický jazyk nevyužívá specifických, k lidovosti odkazujících stylistických postupů nebo jazykových ozvláštňení.

Volavka tam stává s nataženým krkem, nehnuteř, jako socha na mostě. Loví ryby, které se dívají na měsíc a vyskakují nad hladinu. Chtějí spolknout měsíc a polknou mušku. Také rorýs se rozhání s široce otevřeným zobákem proti měsíci, lapá komáry, ale měsíc je na obloze dále.

*Žába sedí v okřehku, v té vodní čočce, a vidí, jak se orobinec kývá přes měsíc. Jistě čistí měsíc povrchem své palice, měkkým jako krtčí srst.*¹⁸⁵

Lyričnost není pouze důsledkem básnických popisů, kreativního přístupu k jazyku, užití metafor a dalších tropů apod. Pramení především z básnického vidění světa.¹⁸⁶

Pohádkami starého rákosí podnikl František Heřmánek pokus, a to pokus přinejmenším umělecky velmi úspěšný, o oživení tradice české pohádky (případně pověsti) přiblížením k realistické povídce.

Do podobné skupiny jako *Pohádky starého rákosí* Františka Heřmánka patří rovněž *Kolovrat*, s podtitulem *Vyprávěnky*¹⁸⁷, *Zdeňka Vavříka*.

Jde o pásmo (rámec cyklu vyprávěnek tvoří nadmíru živý, předně o přímou či polopřímou řeč opěný a lidovými říkadly a písněmi proložený popis večerní venkovské společnosti, vypravující dětem i sobě jednotlivé příběhy) složené z pověstí a textů blízkých historické povídce, vztahujících se k východním Čechám, k pardubickému kraji a Kunitické hoře.

Ačkoli bývá *Kolovrat* přiřazován tradičně, alespoň okrajově, ke knihám pohádkovým¹⁸⁸ (k nim je řadí i nakladatel na záložce prvního vydání), kromě jediné parafráze pohádky O kohoutkovi a slepičce (která má navíc v *Kolovratu* funkci humorné hříčky) se zde s tímto žánrem nesetkáme.

Ale najdeme v něm knihu nadprůměrně zdařilou, v níž Vavřík mimo jiné prokázal své umění práce s jazykem a básnický talent, když mnohdy pouze jemnými nuancemi vyprávěčského stylu rozlišil a charakterizoval jednotlivé vyprávěče, jak si v průběhu večera u kolovratu předávají slovo.

Podarilo se mu vytvořit poutavou, věrohodnou atmosféru, dosáhnout dynamiky a spojitosti nezvyklé u souborů jednotlivých příběhů (byť zastřešených rámcovou povídkou – ve Vavříkově případě víceméně náznakovou).

Forma je sice přístupná dětem, ale zdaleka nevyklučuje dospělého čtenáře, naopak, opět platí, co platilo už u Heřmánka – Vavříkův *Kolovrat* představuje text schopný oslovit stejně dobře dospělého.¹⁸⁹

185 HEŘMÁNEK, F. *Pohádky starého rákosí*, s. 7.

186 Snad nejvýraznějším příkladem tohoto tvrzení může být Černý leknín. Pohádkově laděná povídka je básnickou prózou v durychovském tónu (a to včetně symbolu ženy jako záchrany a spásy pro muže).

187 VAVŘÍK, Z. *Kolovrat*. Brno: Družstvo Moravského kola spisovatelů, 1944.

188 Viz např. CHALOUPEK, O. – VORÁČEK, J. *Kontury české literatury pro děti a mládež*, cit. vydání, s. 138, 153.

189 *Kolovrat* vyšel ještě jednou, v roce 1961, bohužel z ideologických důvodů ve výrazně okleštěné podobě. Autor odstranil veškeré motivy náboženské (náboženskou lidovou poezii velikonoční, modlitby v závěru knihy, ale i jen pojmy, jako je hřích), včetně krajové legendy-pověsti františkánské.

První vydání postupuje s koncepcí textu naprosto korespondující duch lidové zbožnosti s barokními prvky, doplňující obraz českého venkova. Po úpravě se tento aspekt

Přínosem této knihy pro vývoj české literatury pro děti je předně forma prozaického pásma. Jde o nosný postup a zůstává s podivem, jak málo byl dosud autorsky zúročen.

Knížka **Klementa Bochořáka** *U krále Vendelína*¹⁹⁰ znamená další zajímavý pokus o hledání nových cest autorské pohádky s využitím povídky a pověsti.

Zůstala sice cestou osamělou a bez následovníků (snad pouze některé vedlejší postupy jsou podobné i u autorů jiných), zaslouží si ovšem svůj díl pozornosti.

Ačkoli nakladatel knihu prezentoval jako soubor autorských pohádek¹⁹¹, žánrové zařazení sedmnácti próz knihy je mnohdy sporné. Sám autor si toho byl pravděpodobně vědom, ústřední část knížky (rámovanou dvěma autorskými pohádkami s titulním hrdinou) nazval Vendelínovy pohádky a kratochvíle.¹⁹²

Klement Bochořák stírá rozdíly mezi autorskou pohádkou, pověstí a fantazijním poetickým vyprávěním ze života dětí i dospělých.

K autorským pohádkám tak lze přiřadit rámcové texty Vendelínova svatba a Vendelín odchází, Klíčová dírka a jiné, Žertovná pohádka (s nonsensovými prvky), O Plivníkovi (tento text se však některými aspekty blíží rovněž lidové pověrečné povídce), Kamenná pohádka a O jednom člověku. Další čísla čerpají z jiných žánrů lidové prózy. Potkáváme se s pověstí (O dvou loupežnících, Noční rejdy a Kumři, přibližující se navíc lidové humorce), humorkou (O tlusté paní, Bouda), pověrečnou povídkou (Roztrhaná chalupa). Zbývající texty by bylo možné označit nejspíše za poetická vyprávění.

Stejně jako ve svých prózách pro dospělé (především v pozdějších *Příbězích a vzpomínkách po večerech sebraných*¹⁹³) čerpá Klement Bochořák z tradice lidového vypravěčství, které v dětství v Kunštátě na Moravě sám zažil. A víc než čerpá – vědomě se snaží na tuto tradici navázat, oživit ji¹⁹⁴, v knížce *U krále Vendelína* ji pak přiblížit také dětskému čtenáři.

Autorova jazyková stylizace výrazně odkazuje k lidovým vypravěčským kořenům. Spád, umocněný častými dialogy, snadná srozumitel-

---

zcela vytratil – a to k uměleckému neprospěchu věci. Mnohdy došlo ne-li ke zbanálnění, tedy k setření originality původní verze, rozhodně k porušení věrohodnosti atmosféry. Proto ačkoli jde o úpravu autorskou, nepochybně podniknutou nejen kvůli cenzuře, vzniká zde ediční otázka: otázka, zda v případě dalšího vydání *Kolovratu* respektovat, nebo nerespektovat text poslední ruky.

190 BOCHOŘÁK, K. *U krále Vendelína*. Praha: Vyšehrad, 1950.

191 Srov. též např. CHALOUPEK, O. – VORÁČEK, J. *Kontury české literatury pro děti a mládež*, cit. vydání, s. 298.

192 Podtrhla L. N.

193 BOCHOŘÁK, K. *Příběhy a vzpomínky po večerech sebrané*. Havlíčkův Brod: Krajské nakladatelství v Havlíčkově Brodě, 1958.

194 K tomu viz např. studii Ester Novákové Věčná loviště Klementa Bochořáka (In *Literatura určená k likvidaci III, sborník z konference*. Editor Vlastimil Válek. Praha: Obec spisovatelů, 2006, s. 117–121.)

nost a modernost jazykových prostředků, přímé navazování kontaktu se čtenářem-posluchačem („*Milí posluchači, ani nedýchejte!*“; „*To vám byla krása, to vám byla legrace!*“; „*A příště si něco povíme...*“; „*Jen jsem se doslechl, že...*“ apod.), občasné užití rýmu, typického rýmového spojení, v próze („*A byl jeden Krakonoš a nosil třeba koš.*“; „*Dostal jsem za to dukát a koupil si za něj věž – a ta byla velká jako tato lež...*“), i přímo prózy veršované¹⁹⁵ („*Potkal Kumr Babinského, ptal se ho: ‚Kam jdeš?‘ / Povídal Babinský Kumrovi: ‚Někam na loupež.‘ / A zas Kumr Babinskému: ‚Vidíš tamtu věž?‘ / Zahučel Babinský na Kumra: ‚Co s tou věží chceš?‘*“¹⁹⁶). V podobných místech i podobném rozsahu jako později u *Příběhů a vzpomínek po večerech sebranych* vkládá Bochořák pololidové veršovánky apod. Rovněž frekvence citoslovcí je nadprůměrná.

Mnohdy máme před sebou druh metatextu – vypravování o vypravování (příkladem může být *Pohádka o knížkách, Klíčová dírka* a jiné¹⁹⁷ nebo *O Plivníkovi*).

Rezignace na žánrová vymezení pak ze stylizace do role lidového vypravěče pramení zcela přirozeně.

Bochořák nakládá se známými motivy, postavami apod. zcela svobodně, do příběhů vstupují s naprostou samozřejmostí loupežník Babinský, Hamlet s Ofélií (kteří na svém putování světem potkávají Shakespeara). Sám král Vendelín je ztotožňován s králem Artušem, z artušovských legend pochází název hradu Tintagel (stejně tak čaroděj Merlin v úvodním textu). A vedle nich tu stojí Enšpígl nebo Kocourkovští.

Ve výběru právě těchto postav se ozývají knížky lidového čtení, které měly na lidové vypravěče nemalý vliv.

V *Pohádce o knížkách* vstupuje do vypravěčského kontextu i světová literatura. Kromě Honzy, Palečka, Krakonoše, výše zmíněných Enšpígl a Kocourkovských zde totiž čtenář potkává (vedle Shakespeara a jeho Ofélie s Hamletem) postavy významných beletristických děl – a jejich autory – Gulliverem počínaje, přes Verneova kapitána Nema, po R. L. Stevenson.¹⁹⁸

Stejně přirozeně je do textu zapojena realita soudobého světa, občas s přesným místním i časovým určením (místo – Bochořákův Kunštát a Kunštátsko – např. v *Kunštátské pouti*, přesné časové určení třeba

195 Rýmovaná próza byla ostatně jedním z prostředků Bochořákem využívaných častěji, a hojněji než v *Králi Vendelínovi*, stačí nahlédnout do dalších jeho knih pro děti (nebo do *Příběhů a vzpomínek po večerech sebranych*) – *Hračky* (Brno: Nakladatelství Rovnost, 1949), *Kouzelné hračky* (přepřacovaná verze *Hraček*, Praha: SNDK, 1956); Bochořákův *Betlem* (Brno: Brněnské tiskárny, 1948) je napsán rýmovanou prózou celý.

196 BOCHOŘÁK, K. *U krále Vendelína*, s. 64.

197 Zde je čtenáři dokonce formou pohádkového vypravování předkládána jedna z teorií vzniku pohádky.

198 O knížkách, a mnohdy o týchž jako v *Králi Vendelínovi*, psal Bochořák, pro menší děti, už v *Hračkách* (později v přepřacovaných *Kouzelných hračkách*).

v Boudě), užití obojího zároveň souvisí s bezprostředností lidového vypravěčství.

K odkazu křesťanství a křesťanské lidové tradice náleží v díle mimo jiné pohled na smrt, která neoddělitelně patří k životu. V podání Klementa Bochořáka nevzbuzuje děs a hrůzu, není nicotou a konečným bodem cesty, ale jen součástí života, pouhou dělicí čarou.¹⁹⁹ Díky bytostné zakotvenosti v řádu lidových společenství (jehož křesťanský charakter není vysloven přímo, je však zcela zřejmý) a tomu, jak této zakotvenosti dokázal využít při práci s motivem smrti, podařilo se Klementu Bochořákovi – jako jednomu z mála v české literatuře pro děti – podat obraz smrti (aniž skutečnost nadměru idylozoval), jež nevzbuzuje úzkost, protože je provázena samozřejmostí naděje.

Základním stavebním kamenem Bochořákova *Krále Vendelína* zůstává ovšem poezie. Dokonce se zdá prokazatelné, že právě poezie je autorovi hlavním rysem pohádky, rysem statutárním. Pohádku s poezií Bochořák přímo ztotožňuje – a proto, stejně pohádka jako poezie, existuje také v reálném, současném světě, je možné se s ní přímo setkat. Z toho důvodu tedy není například v už zmiňované Kunštátské pouti příliš důležité (z hlediska pohádkovosti, jak ji autor chápe), zda kouzelný zážitek malého chlapce způsobil tajemný duch nebo komediant-hypnotizér. Pohádka i poezie jsou věčné a nesmrtelné jako duše člověka. Král Vendelín, symbolizující lidi s fantazií, s touhou po dobru a kráse, je synem Věčné pohádky.²⁰⁰

Bochořákova básnivost – nosná síla jeho textů – je hravá, s téměř všudypřítomným smyslem pro jemný humor, často se vzpírá logice a blíží se snu (motiv snu je ostatně v knize nezanedbatelný, ve snu se zčásti odehrávají Žertovná pohádka a Kunštátská pout, vidiny z horečky hrají důležitou roli v Právě tváři, vidiny způsobené hypnotizérem opět v Kunštátské pouti – a právě ve snových či vidinových pasážích se mihne král Vendelín nebo jeho žena, jejichž „vlastní příběh“ se odvíjí v jiné vyprávěcí rovině – pouze v číslech rámcových).

Bochořákovy texty mají žánrově blízko k básním v próze určeným pro děti.

Z hlediska literatury pro děti a mládež má však knížka rovněž handicap. Autor totiž dostatečně nepřihlédl k potřebám dětského adresáta – nebo se mu to nezdařilo. Využil sice často dětského hrdiny i pohledu na svět dětskýma očima – to je ovšem přirozeně samo o sobě nedostačující (vznikla tak spíše próza o dětství než pro děti).

199 K tomu srovnej ŠUBRTOVÁ, M. *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno: Masarykova univerzita, 2007. Smrt respektovaná, s. 17–22.

200 Odtud název hlavní části knížky *Vendelínovy* pohádky a kratochvíle (podtrhla L. N.). Podle názvu by se mohlo zdát, že jejich vypravěčem je sám Vendelín, ale není tomu tak. Přídavné jméno *Vendelínovy* zde znamená totéž co „související s pohádkou“.

Klement Bochořák výrazně podcenil příběh, děj – právě ten musel ustoupit nápaditosti a poezii. Dětský čtenář se tak nemá čeho zachytit – a poetické obrazy, respektive jejich spojování, jsou pro něj často málo srozumitelné, odtažitě.

A tak knihou *U krále Vendelína* vytvořil autor mnohem více působivý text pro dospělé a snad pro hrstku na poezii mimořádně vnímavých dětí.²⁰¹ Proto přes své nesporné kvality zůstala na okraji vývoje české autorské pohádky. Je důkazem, že přílišná lyrizace jdoucí ruku v ruce s absencí dějově nosného příběhu může text dětskému čtenáři vzdálit.

Osobitá práce s folklorním dědictvím, pochopení pro ducha kraje, básnický rozměr, důraz na umělecké slovo, svobodné, ale ne svévolné překračování hranic žánrů, dokazující tvůrčí schopnosti autorů, vícevrstevnost próz, umožňující oslovení různých věkových kategorií čtenářů – to jsou kvality, které charakterizují (a spojují) díla Františka Heřmánka, Zdeňka Vavříka a Klementa Bochořáka.

Pozoruhodná zůstává skutečnost, jak se stalo, že *Pohádky starého rákosí*, *Kolovrat* a *U krále Vendelína*, přes mimořádnou uměleckou zralost a zajímavé formální podněty, de facto zapadly.

U Bochořáka je to snad vysvětlitelné vydáním v autorovi nepříznivé době. Ale že nebylo příznáno adekvátní místo v naší literatuře (přes ojedinělé kritické hlasy²⁰²) knížce Heřmánkové a Vavříkové, je poněkud udivující.

---

201 Platí však, že míra přizpůsobení se dětskému čtenáři je u různých textů nestejná, bylo by tedy lze vytvořit výběr dětem podstatně přístupnější, než je celek.

202 *Pohádky starého rákosí* se přitom nedočkaly přílišného pochopení. Dominik Filip v *Úhoru* ve své recenzi, celkově značně kritické, dokonce napsal, že „*lokalizace docela zmizela. Kdyby nebylo slova ‚jihočeský‘, ani bys nevěděl, kde se to děje*“. (*Úhor*, 1942, roč. 30, č. 9/10, s. 167.) To je důkaz naprostého nepochopení Heřmánkovy poetiky a ducha jeho textu.